

УДК: 159.923.2:378.12.015.3

© Палагнюк В.В., 2011 р.

В.В. Палагнюк
Державний гуманітарний
університет, м. Рівне

ПРОФЕСІЙНА АДАПТАЦІЯ ВИКЛАДАЧА ВНЗ: ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ

У статті представлено результати теоретичного аналізу концепцій і підходів до проблеми адаптації викладача ВНЗ.

Ключові слова: адаптація, механізми адаптації, професійне становлення, професійна адаптація.

В.В. Палагнюк

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА: ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ

В статье представлены результаты теоретического анализа концепций и подходов к проблеме адаптации преподавателя ВУЗа.

Ключевые слова: адаптация, механизмы адаптации, профессиональное становление, профессиональная адаптация.

V.V. Palagnuyk

PROFESSIONAL ADAPTATION OF HIGH SCHOOL TEACHER: APPROACHES TO THE ANALYSIS

In the article the results of theoretical analysis of conceptions and approaches to the problem of adaptation of high school teacher are presented.

Key words: adaptation, mechanisms of adaptation, professional becoming, professional adaptation.

Постановка проблеми. Поняття адаптації відіграє важливу роль в різних галузях сучасної науки, в тому числі в психології праці. В умовах динамічної зміни структури і принципів функціонування системи освіти особливої актуальності набуває проблема професійної адаптації і її механізмів, що дозволить не тільки якісно модифікувати систему пристосування викладачів-початківців але і дозволить оптимізувати цей процес на стадії підготовки. Саме механізм адаптації, а також фактори – умови, що активізують даний механізм, являються рухомими силами адаптаційного процесу, що визначають швидкість і успішність його протікання. Не знати джерело руху цього процесу – значить не мати можливості свідомо, цілеспрямовано і ефективно ним керувати.

Метою дослідження є теоретичний аналіз поняття професійної адаптації, а також підходів до розуміння феномену адаптації викладачів-початківців до професійної діяльності.

Процес адаптації є одним із найбільш досліджуваних наукових об'єктів. Поняття адаптації досліджується в різних ракурсах, тому у вирішенні окремих питань прослідковуються принципово різноспрямовані підходи. Це обумовлюється, перш за все, універсальністю цього явища, адже адаптаційні процеси об'єктивно обумовлені будь-якими динамічними змінами, що відбуваються у різноманітних системах.

В зарубіжній літературі адаптація розглядається і як форма захисного пристосування людини до соціальних вимог (Делор), як засвоєння соціальних ролей (Парсон), як подолання напруги (Л. Фестінгер) чи вихід із стресової ситуації. На думку американського психолога Т. Шибутані, адаптацію необхідно розглядати як сукупність реакцій пристосування, в основі яких лежить активне «засвоєння середовища, його зміна і створення необхідних умов для успішної діяльності».

У вітчизняній літературі, при визначенні поняття «адаптація», використовують положення про єдність особистості і суспільства, активному характері його взаємодії. Тому суть процесу адаптації учені розглядають як вираження єдності взаємодіючих сторін (людини і соціального середовища), з притаманними йому протиріччями, що забезпечують не тільки зміну але і розвиток сторін (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн). В основі єдності, з однієї сторони, лежить активність соціального середовища, з іншої – активність особистості, направлена на пізнання оточуючого середовища, на прийняття і певне перетворення його вимог. У психолого-педагогічній літературі проблема адаптації вивчалась на різних рівнях – від розкриття змісту поняття (Ю. Александровський, Ф. Березін, В. Казначєєв), до виявлення особливостей її прояву в різних видах діяльності (В. Мерлін, В. Рождественський) та чинників, які детермінують цей процес в тих чи інших умовах (О. Мороз, М. Раттер).

Значного розповсюдження отримав необіхевіористичний підхід до адаптації, який найбільш чітко прослідковується у концепції Г. Айзенка:

1) як стан, в якому потреба індивіда, з однієї сторони, і вимоги середовища – з іншої сторони, повністю задоволені. Це стан гармонії між індивідом і природним чи соціальним середовищем;

2) процес, засобами якого такий гармонічний стан досягається.

Представники біхевіоризму вказують, що стан адаптації можна охарактеризувати лише в загальних теоретичних поняттях, оскільки на практиці можливо досягнути лише відносної адаптації, тобто оптимального задоволення індивідуальних потреб і константності відносин із середовищем. Р. Хенкі зазначає, що адаптація як процес приймає форму зміни середовища і зміни в організмі шляхом застосування дій (реакцій, відповідей), що відповідають ситуації. Зміни є біологічними, а психічні механізми адаптації в біхевіористичному підході відсутні.

Згідно інтеракціоністської концепції адаптації (Л. Філіпс), всі різновиди адаптації обумовлені як внутріпсихічними факторами, так і факторами середовища [7, 11].

Базовим поняттям концепції є «ефективна адаптація особистості». Таким терміном інтеракціоністи виокремлюють різновид адаптації, при досягненні якої особистість задовольняє мінімальним потребам і очікуванням суспільства. Адаптованість виражається двома видами реакцій на вплив зовнішнього середовища:

1. Прийняття і ефективна відповідь на ті соціальні очікування, з якими зустрічається кожен у відповідності із своїм віком і статтю;

2. В більш специфічному значенні адаптація не зводиться до схвалення соціальних норм: вона означає гнучкість і ефективність при зустрічі з новими і потенційно небезпечними умовами, а також здатність надавати подіям бажаний для себе напрямок.

Другий підхід є більш актуальним з позиції розгляду проблеми професійної адаптації, оскільки він розглядає особистість з позиції соціальної активності, що

дозволяє створити загальну теорію соціально-психічної адаптації особистості. Основними ознаками ефективної адаптації особистості визначаються:

1. Адаптованість в сфері соціально-економічної активності, пов'язаної із здобуттям знань, умінь і навичок;
2. Адаптованість в сфері особистісних відносин, де встановлюються інтимні відносини.

Базовою концепцією адаптації особистості є психоаналітична концепція, розроблена німецьким психоаналітиком Г. Гартманом. Проблеми адаптації і її механізмів розглядалися ще в працях З.Фрейда, а механізми захисної адаптації розроблено А.Фрейд. Основним положенням теорії Г. Гартмана є конфліктність як чинник розвитку особистості. Хоча не всі процеси є конфліктними, зокрема пізнавальні процеси, але вони здатні створювати такі ситуації [7, 13].

Добре адаптованими психоаналітики вважають людину у якій продуктивність, здатність насолоджуватись життям і психічною рівновагою не порушені. В процесі адаптації активно змінюється як особистість, так і середовище, в результаті чого між ними встановлюються відносини адаптивності.

Сучасні психоаналітики широко застосовують поняття «аллопластичної» і «аутопластичної» змін і, відповідно, розглядають два різновиди адаптації:

1. Аллопластична адаптація, тобто адаптація відповідно особистісних потреб людини;
2. Аутопластична адаптація, що забезпечує зміни особистості за допомогою яких остання пристосовується до умов навколишнього середовища.

В цілому психоаналітична теорія адаптації людини є на даний час однією із найактуальніших. Єдиним недоліком її залишається функціонування концепції у вузьких рамках психодинамічного підходу. Підходи до розуміння явища адаптації актуалізувались також у методології досліджень, присвячених проблемі соціальної адаптації людини. Незважаючи на те, що за останні декілька років дослідження соціальної адаптації стрімко змістилося з периферії до центру наукових інтересів, вважаємо, що над розв'язанням цієї проблеми буде працювати ще не одне покоління дослідників, адже мова йде про соціально-психологічне

засвоєння та поведінкові механізми людей у тому соціальному просторі, що постійно змінюється, вносячи корективи в адаптивні практики.

Визначення поняття «соціальна адаптація» в контексті соціалізації особистості було сформульовано І.А. Милославою: «Соціальна адаптація – один із механізмів соціалізації, що дозволяє особистості (групі) активно включатись в різні структурні елементи соціального середовища шляхом стандартизації повторюваних ситуацій, що дає можливість особистості (групі) успішно функціонувати в умовах динамічного соціального оточення» [6, 5]. Кожен із видів соціальної адаптації, в тому числі – професійна, на думку авторки, включає дві сторони: предметну і соціально-психологічну, остання ототожнюється з пристосуванням до соціально-психологічної атмосфери нового колективу. В якості соціально-психологічних механізмів різних форм адаптації, виділених згідно критерію активності-пасивності: пристосованості і пристосування – пропонувалось розглядати конформні реакції, наслідування, зараження, навіювання і переконання.

Г.П. Медведєв формулює поняття соціальної адаптації як залучення особистості до певних видів діяльності, що відбуваються в даному соціумі, іншими словами, «засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства в цілому того середовища, до якого вона належить». Близьке формулювання Д.В. Ольшанського: «Вид взаємодії особистості чи соціальної групи із соціальним середовищем, в ході якого погоджуються вимоги і очікування його учасників» [4].

А.А. Налчаджян зазначає, що в радянській спеціальній літературі зустрічалися більш обширні розуміння соціальної адаптації, що обумовлювалось і є наслідком процесу соціально-психологічних змін, морально-психологічних, економічних і демографічних механізмів пристосування до соціального середовища. Тобто, людське суспільство є не просто адаптивною, а адаптивно-адаптуючою системою. А.А. Налчаджян характеризує визначення соціально-психологічної адаптації з позиції онтогенетичної соціалізації. «Соціально-психічну адаптованість можна охарактеризувати як такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх

конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняючи свої соціогенні потреби, в повній мірі іде на зустріч тим рольовим очікуванням, котрі ставить еталонна група, переживає стан самоутвердження і вільного вираження своїх творчих здібностей. Адаптація ж – це соціально-психологічний процес, який при сприятливому протіканні приводить особистість до стану адаптованості», – А.А. Налчаджян [7, 17].

Процес соціально-психологічної адаптації протікає за участю не окремих ізольованих механізмів, а їх комплексів. Такі комплекси актуалізуються і використовуються в тотожних соціальних ситуаціях. Розрізняють три основні різновиди комплексів:

- 1) незахисні адаптивні комплекси, що використовується в нефруструючих ситуаціях;
- 2) захисні адаптивні комплекси, які базуються на використанні лише захисних механізмів;
- 3) змішані адаптивні комплекси.

Специфічність адаптації особистості заключається в тому, що в процесі життєдіяльності вона стикається з необхідністю активного пристосування до різних елементів соціального середовища (виробничих, культурних, побутових, сімейних тощо). Вирішальне значення в становленні особистості належить провідній діяльності. Визнання особистісно-утворюючої функції провідної діяльності веде до виділення в неперервному процесі становлення особистості періоду, пов'язаного з вибором, підготовкою до виконання і виконання дорослою людиною одного типу діяльності – професійної. Згідно концепції З.Ф. Зеєра професійна діяльність – це соціально значима діяльність, виконання якої потребує спеціальних умінь і навиків, а також професійно обумовлених якостей особистості.

При розгляді проблеми становлення особистості ми базуємось на методологічних положеннях Б.Г. Ананьєва, згідно з якими розвиток особистості, з однієї сторони, «є наростаючою за масштабам і рівнями інтеграцією – утворення масивних «блоків», систем чи структур, синтез яких в певний момент життя

людини виступає як найбільш загальна структура особистості. З іншої сторони, розвиток особистості є і все зростаючою диференціацією її психофізіологічних функцій, процесів, станів і особистісних якостей, що є співвідносною до прогресуючої інтеграції» [5]. Теоретичною основою концепції професійного становлення особистості стали дослідження К.О. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, О.Г. Асмолова, Б.Ф. Ломова, Є.А. Клімова та ін. Для теоретичного аналізу психологічної проблеми професійного розвитку особистості особливий інтерес становлять роботи зарубіжних учених А. Маслоу, Дж. С'юпера, Дж. Холланда.

На основі вивчення робіт дослідників було сформовано наступні концептуальні положення:

1. Професійне становлення особистості має історичну і соціокультурну обумовленість;
2. Ядром професійного становлення є розвиток особистості в процесі професійного навчання, освоєння професії і виконання професійної діяльності;
3. Процес професійного становлення особистості індивідуально своєрідний, неповторний, хоча в ньому можна виділити якісні особливості і закономірності;
4. Професійне життя дозволяє людині реалізувати себе, надаючи особистості можливість для самоактуалізації;
5. Індивідуальна траєкторія професіонального життя людини визначається нормативними і ненормативними подіями, випадковими обставинами, а також ірраціональними потягами людини.

Отже, професійне становлення – це продуктивний процес розвитку і саморозвитку особистості, освоєння і самопроекування професійно орієнтованих видів діяльності, визначення свого місця в світі професій, реалізація себе в професії і самоактуалізація свого потенціалу для досягнення вершин. Воно охоплює довготривалий період життя людини. Під час останнього змінюються життєві і професійні плани, проходить зміна соціальної ситуації, провідної діяльності, переформатування структур особистості. Провідною професійно-

орієнтованою класифікацією виступає періодизація Є.А. Клімова. Він виділив наступні стадії:

1. Оптація – період вибору професії;
2. Адаптація – входження в професію і звикання до неї;
3. Фаза інтернала – набуття професійного досвіду;
4. Майстерність – кваліфіковане виконання трудової діяльності;
5. Фаза авторитету – досягнення професіоналом високої кваліфікації;
6. Наставлення – передача професіоналом свого досвіду.

Є.Ф.Зеєр в якості основи для виділення стадій професійного становлення особистості виділяє фактори соціальної ситуації і рівень реалізації провідної діяльності. Отже, його періодизація виступає наступним чином:

1. Аморфна стадія. Характеризується професійно орієнтованими інтересами і схильностями;
2. Оптація. Професійні наміри, вибір шляхів професійної діяльності;
3. Професійна підготовка. Самовизначення, готовність до самостійної праці.
4. Професійна адаптація. Засвоєння нової соціальної ролі, професійно доцільних і важливих якостей особистості.
5. Первинна професіоналізація. Професійні позиції, індивідуальний стиль діяльності, кваліфікована праця.
6. Вторинна професіоналізація. Професійний менталітет ідентифікація з колективом, висококваліфікована діяльність.
7. Професійна майстерність. Творча професійна діяльність, рухомі інтегративні психологічні новоутворення [5].

Перехід із однієї стадії професіонального становлення до іншої означає зміну соціальної ситуації розвитку, зміни складу провідної діяльності, освоєння нової соціальної ролі, професійної перебудови особистості. Базовою стадією професійного становлення викладача початківця виступає стадія професійної адаптації. Вона має свою структуру, форму, зміст, механізми, рухомі сили, траєкторію, тенденції і закономірності розвитку, які піддаються психолого-педагогічному коректуванню із середини і зовні. Маючи на увазі професійну

адаптацію в широкому тлумаченні, автори застосовують наступні назви «професійна адаптація» (С.Л. Ареф'єв, Г.П. Баранова, Г.І. Насирова), «соціально-професійна адаптація» (А.Д. Сазонов), «соціально-трудова адаптація» (Ю.М. Кулюткін), «професійно-педагогічна адаптація» (Г.М. Федосимов), «виробнича адаптація» (Р.Х. Шакуров), «адаптація молодих спеціалістів» (А.Г. Мороз, А.І. Ходаков) [1, 19].

Найбільш загальне визначення пропонує К.К. Платонов: профадаптація до нових умов діяльності здійснюється шляхом ускладнювання діяльності в цих нових умовах. Частково таке трактування розкрито в роботі Л.Є. Єгорової: це доволі тривалий процес, який є результатом цілеспрямованої діяльності середньої школи, вузу і колективу, в якому працюють молоді спеціалісти по закінченню інституту. С.Г. Вершиловський зазначає, що в процесі професійної адаптації відбувається інтеграція професійних знань, умінь і навиків в професійну діяльність. На думку О.А. Шиян професійна адаптація являє собою «процес інтеграції в професію, оволодіння майстерністю, застосування професійних знань, умінь і навиків до конкретних ситуацій».

В ході розгляду професійної адаптації викладача-початківця, П.А. Шептенко визначає її як процес удосконалення і освоєння отриманих у вузі знань, умінь і навичок, педагогічної майстерності, як уміння в процесі діяльності здійснювати оптимальний вибір методичних прийомів в залежності від конкретної ситуації навчально-виховного процесу, передбачати результати педагогічного впливу колективу і окремої особистості, пристосування до конкретних умов організації роботи.

Висновки. Отже, професійна адаптація викладача-початківця є однією із базових стадій професіонального становлення і розвитку особистості. За допомогою психологічних механізмів суб'єкт здійснює ефективну адаптацію до професійних умов, яка згодом актуалізується в успішній викладацькій діяльності. Актуальність проблеми полягає в тому, що у віковій та педагогічній психології однозначно та остаточно не визначено систему психологічних механізмів адаптації. Це пов'язано з тим, що в умовах зміни суспільно-економічних відносин

якісно змінюються моделі поведінки і пристосування людини до умов соціального середовища, тому відповідне явище доцільно і можливо розглядати лише у динаміці перетворень.

Список літератури

1. Ащепков В.Т. Теоретические основы и прикладные аспекты профессиональной адаптации преподавателей высшей школы: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Майкоп, 1997. – 355 с.
2. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С. 92-100.
3. Бондаренко І.І. Психологічні умови ефективної професійної адаптації психологів-початківців: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 211с.
4. Денеко М.В. Развитие личностного потенциала преподавателя вуза в процессе профессиональной адаптации: дис... канд. пед. наук: 13.00.08 Санкт-Петербург, 2007. – 211 с.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – 244 с.
6. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации. Автореферат дисс. ... канд. филос. наук. – Л., 1974. – 24 с.
7. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. – М.: Эксмо, 2010. – 368 с.
8. Облес І.І. Педагогічні умови професійної адаптації викладача вищого навчального закладу: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К, 2008. – 185 с.
9. Пережогина А.А. Профессионально-педагогическая адаптация начинающего преподавателя вуза: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08: Курган, 2000. – 165 с.